

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی

The 4th National Conference on Innovation and Research in Persian culture, language and literature

منطق مکالمه‌ای باختین در نگاره‌های قابوسنامه نسخه سین سیناتی

(مطالعه موردی: حکایت و نگاره اندرباب تجارت کردن)

گیتا مصباح

استادیار گروه نقاشی، دانشگاه هنر شیراز

Email: g.mesbah@shirazartu.ac.ir

چکیده

باختین معتقد است متون چندآوایی و گفتگومند در شرایط جوامع دارای اختناق در راستای نقد استبداد خلق می‌شوند تا تضادهای طبقاتی را به چالش بکشند. قابوسنامه امیر عنصرالمعالی در کنار متن تک گویند آمرانه و تعلیمی با انتخاب حکایت‌های الحاقی تلاش دارد تا برخلاف سنت رایج درباری صدای گویای طبقات مختلف اجتماع باشد. این پژوهش با شیوه توصیفی تحلیلی و استفاده از منابع اسنادی و بهره‌گیری از "منطق مکالمه‌ای باختین" و منابع اسنادی با تحلیل مقایسه‌ای گفتگومندی متن قابوسنامه و حکایت "گوسفنددار و شبانش" و تصاویر آن از نسخه موزه سین سیناتی با هدف بررسی چگونگی انطباق متن و تصویر در نقد استبداد است. نتایج نشان می‌دهد نگاره‌ها در این حکایت الحاقی همسو با فضای دیالکتیک ایجاد عنصرالمعالی بر خاصیت مکالمه‌ای متن افزوده ولی این گفتگومندی در متن ادبی با غلبه تک گوینی و تک آوایی در کل متن قابوسنامه و حرکت از تک آوایی به چند آوایی در حکایت مورد مطالعه همراه است. در صورتی که در نگاره‌ها نگارگر با بیان مکالمه‌ای چند آوایی تلاش نموده تا بیانگر صداهای مخالف طبقه حاکم و قدرتمند باشد.

کلمات کلیدی: منطق مکالمه‌ای، باختین، قابوسنامه، تصویرگری، چند صدایی.

۱. مقدمه

اندرزنامه‌ها در فرهنگ پیش از اسلام از جایگاه مهمی برخوردار بوده و نوعی تعلیم و آموزش راه و رسم زندگی بوده‌اند. حکمت عملی اندرزنامه‌ها و لحن استوار و بی‌پیرایه‌ای که مشتمل بر لطایف اخلاقی بسیار است در آنها جذابیت دارد و آن سخنان را خردپذیر و تأمل برانگیز می‌نماید. بعد از رواج دین اسلام در ایران، اندرزنامه نویسی رواج داشت با این تفاوت که اندرزنامه‌های دوره ایران باستان غالباً به مضامین و رسوم و عادات مربوط به طبقه اشرافی تعلق داشت. براساس مساوات حقوقی مسلمانان، جامعه طبقاتی عهد ساسانی فرو ریخته شد و سنت‌های رایج آن را دگرگون کرد و انحصار طبقاتی خصوصاً در باب علم آموزی از میان برداشته شد و در نتیجه زمینه مناسبی که در مقوله ادب در دوره اسلامی برای طبقات مختلف مردم ایجاد شد، بروز خلاقیت هنرمندانی را به دنبال داشت که علاوه بر مناسبات سیاسی، اصلاحات اجتماعی را مد نظر داشتند اما با توجه به این که ویژگی مهم جریان اندرزنامه نویسی به طور کلی، رویکرد عملی به حوزه سیاست و نظریه پرداززی مبتنی بر واقعیت‌های ساختار سیاسی و روابط و مناسبات سیاسی جامعه است اصولاً اندرزنامه‌های دوره اسلامی نیز در راستای سیاست و نظام اداری جامعه تدوین می‌شدند، (افشاربکشلو، ۱۳۹۶: ۲۹-۲۷).

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی

The 4th National Conference on Innovation and Research in Persian culture, language and literature

امیر عنصرالمعالی از متقدمین این جریان فرهنگی و تاریخی است و از بسیاری جهات، اندرزنامه^۱ یا قابوس نامه^۲ بی‌هیچ تردید می‌تواند به عنوان مهمترین نمود عینی اندیشه‌های اصلاح طلبانه اجتماعی که هم به فرهنگ غنی ایران باستان نظر داشت و هم از سنتهای اسلامی بهره‌مند بود، به شمار آید. در حقیقت عنصرالمعالی با بیان نمودن آداب و سنتهای طبقات مختلف اجتماع، بستری را ایجاد کرد که بتوان از رموز ملک‌داری، وزیری، دبیری و سپهسالاری سخن تا آداب کشاورزی، پیشه‌وری، خنیاگری و دیگر مسایلی که مربوط به کل اجتماع می‌شود گفتگو کرد. بدین ترتیب وی با دیدگاه فرا طبقاتی خویش، گروههای مختلف اجتماع و صاحبان مناصب و مشاغل گوناگون را از اندرزها و راهکارهای خردمندان خود بهره‌مند ساخت و این نکته‌ای بدیع در شاهکاری است که عنصرالمعالی فراهم آورده است. نصیری و همکاران بیان می‌کنند نگارش کتاب قابوسنامه را طی سالهای ۴۵۷ ه.ق/ ۱۰۶۴ م تا ۴۶۲ ه.ق/ ۱۰۶۹ م به اتمام رسانیده که نسخه دستنویس آن در مدت کوتاهی پس از نگارش یعنی در سال ۴۸۳ ه.ق/ ۱۰۹۰ م تدوین شده است. این کتاب ۱۸۷ صفحه دارد و ابعاد صفحات آن ۲۸×۳۶ سانتیمتر، رنگ کاغذ زرد متمایل به قهوه‌ای روشن است و در بعضی قسمتها نیز ترمیم شده است. صفحاتی از این کتاب نخستین بار سال ۱۹۵۰ در پاریس یافت شد و بعد کل کتاب با ۱۰۹ تصویر که جلگی به یک شیوه تهیه شده‌اند به دست آمد و هم اکنون در موزه سین سیناتی شهر نیویورک در ایالات متحده آمریکا نگهداری می‌شود. متن کتاب پس از مقدمه در ۴۴ باب تدوین گردیده که چهار باب اول درباره ایزد تعالی و آفرینش و تکالیف دینی و بخشهای بعدی در مورد مسائل مختلف زندگی است، (نصیری و همکاران، ۱۳۹۵: ۴۷-۳۴)

نظریه منطق گفتگویی یا مکالمه باختین در عصر پراختناق استالین مطرح شده است. در این دوره انعطاف ناپذیر بودن و جزم اندیشی رژیم تک صدای استالین، به سرکوب هر نوع تفکر و تمایلات اجتماعی و آرمان آزادی‌خواهانه می‌پرداخت. باختین با طرح الگوی منطق گفتگویی یا گفتگومندی به اعتراض به استبداد و تک‌آوایی پرداخت این بدان معناست که دموکراتیک‌ترین اندیشه باختین در غیر دموکرات‌ترین دوره شکل می‌گیرد، (غلامحسین زاده و غلام‌پور، ۱۳۸۷: ۲۴)

در نظر باختین متون چندصدا و گفتگومند نشان دهنده استبداد و خفقان گفتگو در جامعه است و انسان که دارای طبع اجتماعی و جویای مکالمه و آزادی است، به جهت نقد واقعیت استبدادگونه، تمامیت خواه و تک‌صدا که مسبب نابودی گفتگو در جامعه شده است، به خلق متون چندصدا و گفتگومند می‌پردازد. متونی که به طور موقت چنین تضادهای اجتماعی و طبقاتی را به حلت تعلیق درآورده و گروه و طبقات اجتماعی را در حلت تعامل و برابری قرار می‌دهد، (شه‌کلاهی و فهیمی فر، ۱۴۰۰: ۷۵-۹۰). بهار معتقد است قابوسنامه "مجموعه تمدن اسلامی پیش از مغول" است، (بهار، ۱۳۸۱: ۱۲۸). از سوی دیگر در راستای تایید این فرضیه که متون چندصدا و گفتگومند تضادهای طبقاتی را به حالت تعلیق در می‌آورند قابوسنامه با توجه به ویژگی‌های ساختار شکنانه به عنوان نمونه پژوهشی انتخاب شده است. جهت مطالعه تصویری، تصاویر قابوسنامه سین سیناتی و حکایت گوسفند دار و شبانش از باب سی و دوم با عنوان اندر تجارت کردن که با سه نگاره بازنمایی شده مورد بررسی قرار گرفته‌اند. پژوهش تلاش دارد تا به این پرسش‌ها پاسخ دهد که حکایت و تصاویر قابوسنامه عنصرالمعالی چه میزان از ویژگی منطق گفتگومندی باختین بهره برده‌اند؟ و میزان انطباق بهره‌مندی متن و تصویر چگونه است؟

^۱ Andarz-Nama

^۲ Qabus-Nama

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی

The 4th National Conference on Innovation and Research in Persian culture, language and literature

۲. پیشینه پژوهش

با توجه به این نکته که پژوهش پیش‌رو در حوزه بینارشته‌ای قرار می‌گیرد، پژوهش‌های انجام شده در حیطه ادبیات و هنر در راستای موضوع حائز اهمیت هستند. از مهمترین پژوهش‌های ادبی در راستای مطالعه منطق گفتگویی می‌توان به مقاله حسن‌پور و حقیقی با عنوان « بررسی مقایسه‌ای گفتگو در گلستان سعدی و قابوس‌نامه عنصرالمعالی با تکیه بر منطق گفتگویی میخائیل باختین » اشاره نمود که با بررسی چگونگی برخورد سعدی و عنصرالمعالی با دیگری بیان می‌کند که نوع بیان و رویکرد این دو با توجه به مولفه‌های گفتگو متفاوت است. از سوی دیگر پژوهش‌هایی با استفاده از نظریات باختین به تحلیل آثار هنری و نقاشی پرداخته‌اند: عرب‌زاده و همکاران در مقاله «تحلیل نقاشی‌های پیترو بروگل براساس اندیشه میخائیل باختین» آثار بروگل را در رابطه با فرهنگ کارناوالی جامعه فلاندر قرن شانزدهم میلادی مورد تحلیل قرار می‌دهد. افتخاری یکتا و نصری در مقاله «نمود بدن گروتسک در نقاشی‌های محمد سیاه قلم بر مبنای اندیشه میخائیل باختین» با استفاده از اشکال و فرم‌های کارناوالی باختین به تفسیر جهان گروتسکی محمد سیاه قلم می‌پردازند. این پژوهش به این نتیجه می‌رسد که پیکره‌های محمد سیاه قلم این قابلیت را دارند که با بدن مورد نظر باختین تعبیر و تفسیر شوند، زیرا که هر دو نشان از بدنی بی‌شکل و رها شده دارند که پی در پی با مرگ و زندگی همراه هستند. مصباح و رهبرنیا در مقاله « پیوستار زمانی- مکانی باختین در هنر تعاملی جدید » با استفاده از نظریه پیوستار زمانی- مکانی باختین به تحلیل گفتمانی رسانه‌های جدید و نقش زیاد وابستگی فرهنگی در این رابطه پرداخته‌اند. فریده آفرین در مقاله «تحلیل وجوه فرهنگ عامه در نقاشی‌های حسینعلی ذابحی» با تمرکز بر چند مضمون مانند کارناوال و آرمانشهر آثار را مورد بررسی قرار می‌دهد و بیان می‌کند که مسئله اصلی نشان دادن رهایی فرهنگی عامه از زیر فشار و بار فرهنگ مسلط با تکیه بر سبک اکسپرسیونیسم است. پنجه‌باشی در مقالات « بررسی بازتعریف گفتگومندی در آراء میخائیل باختین با نقاشی‌های فتحعلی شاه در دوره اول قاجار » و « بازتعریف گفتگومندی در آثار اسماعیل جلایر در دوره قاجار با آراء میخائیل باختین » به طور ویژه از آرای باختین در بررسی نقاشی ایرانی استفاده نموده و گفتگوگرایی در هنر نقاشی دوره قاجار را عاملیتی فعال در تعامل با مخاطب می‌داند، به گونه‌ای که تک‌صدایی بیشتر از چندصدایی در نقاشی‌ها وجود دارد. حسینی و محرم‌زاده در مقاله «بررسی نگاره وقتی خلیفه با جعفر صحبت می‌دارد از مجموعه هزار و یکشب مصور صنیع الملک با رویکرد چندصدایی باختین» با تکیه بر نظریه گفتگومندی باختین سعی در ارائه ادله قوی برای تبیین این مسئله است که نگاره فوق چندصدایی است و خوانش‌های متعددی در آن وجود دارد. شه‌کلاهی و فهیمی‌فر در مقاله « بررسی مفهوم چندصدایی و گفتگومندی میخائیل باختین در نگاره‌های رضا عباسی » بیان می‌کنند که مهمترین ویژگی چندصدایی و گفتگومندی در آثار رضا عباسی تضاد است که در قالب حضور همزمان پیکره‌های عامه با پیکره‌های درباری و اشراف ظهور می‌کند. درخصوص مطالعه تصاویر قابوسنامه پژوهش‌های انجام شده فقط به بررسی ساختار بصری قابوسنامه از منظر هنرهای تجسمی پرداخته‌اند و از دیدگاه گفتگومندی باختین تاکنون مطالعه‌ای انجام نشده است.

۳. روش پژوهش

روش پژوهش توصیفی- تحلیلی و با شیوه گردآوری منابع اسنادی است. در ابتدا مفاهیم نظریه گفتگومندی باختین در متن حکایت و سپس در نگاره‌های به تصویر کشده شده حکایت مورد بررسی و تحلیل قرار خواهند گرفت و سپس با تحلیل چگونگی انطباق متن و تصویر به تحلیل ویژگی‌های حاکم بر اجتماع زمان خلق اثر پرداخته است.

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی

The 4th National Conference on Innovation and Research in Persian culture, language and literature

۴. مفاهیم و ادبیات نظری پژوهش

نظریات باختین مانند "گفتگومندی"^۳ و "تک‌صدایی"^۴، "چندصدایی"^۵، "فضاهای کارناوالی"^۶ و موارد دیگر توانایی ارائه فضایی جهت تحلیل بصری در کنار موضوعات زیبایی‌شناختی را دارند، (عربزاده و دیگران، ۱۳۹۴: ۵۲-۳۱). مطالعات زبان و ادبیات همواره به دو شکل "متن محور" و "فرامتن محور" انجام می‌شود. میخائیل باختین با انتقاد از اندیشه‌های متن محور ایده «فرازبان شناختی» خود را ارائه کرد. از آنجا که باختین به نقش اجتماع و اقشار مختلف جامعه در شکل‌گیری زبان و ادبیات توجه خاصی داشت و ارتباط و هماهنگی با زندگی اجتماعی برای باختین به عنوان یک اصل درآمد، این طرح، انقلاب بزرگی در مطالعات ادبی/هنری و روابط اجتماعی آنها ایجاد کرد، (نامورمطلق، ۱۳۹۴: ۶۵). جوامعی که در آنها تفکر یا آرمان خاصی با قدرت بر همه جامعه سلطه دارد، سعی دارند تا با سرپوش گذاشتن بر خصلتهای مکالمه‌ای، تعاملی و گفتگویی زبان، زبانی یکپارچه پدید آورند که همواره به صورت متمرکز و مرکز‌گرا در پی انسجام و یکپارچه کردن نظام عقیدتی و فرهنگی جامعه است، (باختین، ۱۳۹۱: ۳۵۹). مهمترین نکته سازنده موقعیت انسان، رابطه انسان و دیگری است. به گفته باختین؛ شناسایی "من" به یاری "دیگری" انجام می‌شود. یعنی انسان نمی‌تواند در جهانی زندگی کند که در آن دیگری حضور ندارد، (گاردینر، ۱۳۸۱: ۴۵). بنابراین او با شکست منیت مطلق بدان جنبه‌ای نسبی می‌دهد یعنی، من در ارتباط با دیگران (اجتماع) و هستی در نتیجه گفتگو معنا می‌یابد، (غلامحسین‌زاده، ۱۳۸۷، ۱۰۲). از نظر باختین اجتماع با حضور دیگری آغاز می‌شود. مفهومی که باختین از اجتماعی بودن در نظر دارد پذیرش تقدم منطقی بیناذهنی بر ذهنیت است، (تودوروف، ۱۳۷۷: ۵۵). شناخت و ادراک ما از جهان به نظر باختین محدود به موقعیت است. برای گسترش شناخت خود و نزدیک شدن به ادراک غنی باید با دیگری وارد گفتگو شویم و نگاه او را به نگاه خود اضافه کنیم. هیچ چیز و هیچ کس نمی‌تواند در حالت انفرادی به معنا دست یابد (Linell, ۲۰۰۸: ۲۵) در نظریه گفتگومندی باختین واژگان «متضاد» (ناهمگون) و «دیگری» (غیر) اهمیت زیادی دارد. تضاد منجر به چندصدایی و منطق گفتگویی در متن می‌شود. گفتگومندی بر دیگری دلالت دارد و یک گفتمان دست کم دو نفری است، (Gignoux, ۲۰۰۵: ۱۱). بنابراین در متون چندصدایی برای ایجاد پدیده گفتگو، حداقل باید دو صدای متضاد وجود داشته باشد. این امر مستلزم پذیرش من «دیگری» است. پذیرش دیگری همچون سوژه و نه ابژه. این همه تنها زمانی میسر می‌شود که شخصیت‌های داستانی امکان استقلال همه جانبه در متن داشته باشند، خواه استقلال از دیگر شخصیت‌ها، خواه از آرای نویسنده و راوی (تودوروف، ۱۳۷۷: ۴۵). این ویژگی چندصدایی و وجود عناصر متضاد و ناهمگون که در متن به طور مساوی و برابر ابراز وجود می‌یابند، بعدها به عنوان ویژگی اصلی و مهم ادبیات کارناوالی در آراء باختین در نظر گرفته شد. این تضاد می‌تواند تفاوت‌های مبتنی بر قدرت، ثروت، طبقه، موقعیت اجتماعی و اقتصادی و غیره باشد که همزیستی و تعامل آن‌ها، فرصتی برای گفتگوی هم سطح و برابر را موجب می‌شوند.

۵. حکایت و تصاویر مورد تحلیل

در حکایت "گوسفنددار و شبانش" از باب سی و دوم با عنوان "اندر تجارت کردن"، تصویرگر با نمایش سه صحنه از داستان به بازگویی تصویری آن پرداخته است. «مردی بود گوسفنددار و رمه‌های بسیار داشت و او را شبانی بود به غایت پارسا و مصلح، هر روز شیر گوسفندان چندانک بودی، خود را از سود و زیان و کم و بیش هم چندانک به حاصل کردی، به نزدیک خداوندان گوسفندان

^۳ Dialogism

^۴ Monophony

^۵ Polyphony

^۶ Carnival

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی

The 4th National Conference on Innovation and Research in Persian culture, language and literature

بردی، [پاره اول متن]^۷ (تصویر ۱)؛ آن مرد که شیر بردی آب بر وی نهادی و به شبان دادی و گفتی برو و بفروش و آن شبان آن مرد را نصیحت می کرد و پند می داد که: ای خواجه، با مسلمانان خیانت مکن، که هر که با مردمان خیانت کند عاقبتش نامحدود بود، مرد سخن شبان نشنید و هم چنان آب می کرد، [پاره دوم متن] (تصویر ۲)، تا اتفاق را یک شب این گوسفندان را در رودخانه بخوابانید و خود بر بالای بلند برفت و بخفت و فصل بهار بود، ناگاه بر کوه بارانی عظیم بیارید و سیلی بخاست و اندرین رودخانه افتاد و این گوسفندان را همه هلاک کرد، [پاره سوم متن] (تصویر ۳). یک روز شبان به شهر آمد و پیش خداوند گوسفندان رفت بی شیر، مرد پرسید که چرا شیر نیاوردی؟ شبان گفت: ای خواجه، ترا گفتم که: آب بر شیر میامیزد، که خیانت باشد، فرمان من نکردی، اکنون آن آبها که همه به نرخ شیر مردمان را داده بودی جمله شدند و دوش حمله آوردند و گوسفندان ترا جمله ببردند، [پاره چهارم متن] (افشاربکشلو، همان: ۴۸).

تصویر ۱: شبان در حال دادن شیر به صاحب گوسفند، تصویر ۲: صاحب گوسفند را در حال ریختن آب در شیر، منبع (همان) تصویر ۳: غرق شدن گوسفندان، منبع (همان) منبع (افشاربکشلو، ۱۳۹۶: ۴۹)

۶. تحلیل گفتگومندی قابوسنامه بر اساس منطق مکالمه باختین

سه عامل در هر گفتگو وجود دارد، الف-فرستنده و تولیدکننده سخن، ب- دریافت کننده یا مخاطب کلام، ج- کلام رد و بدل شده میان مخاطب و فرستنده. این بدان معناست که "من" درباره او "کسی یا چیزی" با "تو" (مخاطب) سخن می گوید. منطق گفتار بدین ترتیب عبارت است از: ۱- من درباره او با تو سخن می گوید، ۲- من درباره تو با تو سخن می گوید و ۳- من درباره من با تو سخن می گوید. در شعر حماسی رابطه ۱، شعر تعلیمی؛ رابطه ۲ و شعر غایی رابطه ۳ کاربرد دارد. غیر از رابطه نوع دوم دو رابطه دیگر یک مخاطب مستقیم و یک مخاطب غیرمستقیم (خوانندگان) را در خود نهفته دارد، (پورنامداریان، ۱۳۸۵: ۱۷-۱۸) براساس انسان شناسی فلسفی باختین، "تو" یا "دیگری" مبنای گفتگومندی است. در آثار تعلیمی حضور "تو" واضح تر است و گاهی به طور صریح خطاب به شخص خاص مانند فرزند، امیر و پادشاه است. همچنان که در بیشتر فضای کتاب قابوسنامه این خطاب مستقیم و با فعل امر "بدان ای پسر" آغاز می شود که در آن نویسنده به طور مستقیم با پسرش در گفتگو است و اندرز می دهد. بنابر تعبیر حسن پور و حقیقی در قابوسنامه مخاطب یا "تو" همواره در آستانه حضور متکلم قرار دارد و مبنای گفتگو قرار دارد اما در روند این گفتگو منفعل است و دارای نقش نیست و فقط نقش شنونده پندپذیر را دارد و براساس انسان شناسی فلسفی باختین اساس

^۷ تقسیم بندی متن به چهار پاره بر اساس اصول مرتبط به قاب بندی های تصویرگری است

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی

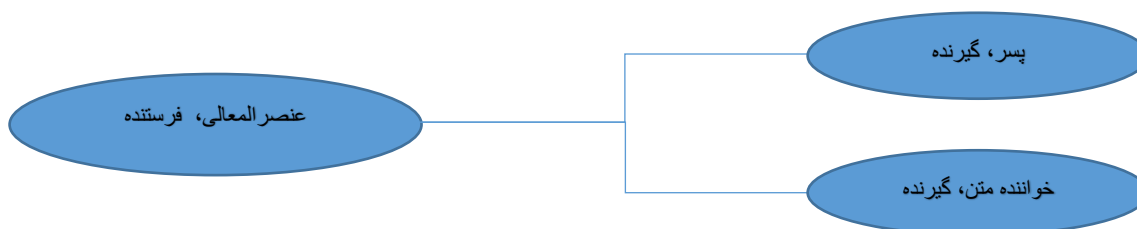
The 4th National Conference on Innovation and Research in Persian culture, language and literature

گفتگو است و بدن حضور او، گفتگویی انجام نمی شود بنابراین عنصر اساسی گفتگو دیدن "دیگری"^۸ یا تجربه طرف مقابل^۹ است ، (پژوهنده، ۱۳۸۴: ۲۰) بنابراین جمله‌های امری یا خطابی در قابوسنامه بر تداوم گفتگو دلالت دارد، (حسن‌پور و حقیقی، ۱۳۹۴: ۳۹-۳۸).

۷. گفتگومندی در متن حکایت

در خوانش متن حکایت گوسفنددار و شبان حضور "راوی"، "گوسفنددار" و "شبان" مشاهده می‌شود. در الگوی باختین مکالمه برابرچندصدایی و در برابر تک‌صدایی است. باختین معتقد است در رمان چندآوایی، جهان‌بینی‌ها و ایدئولوژی‌های متفاوتی با یکدیگر در گفتگو هستند و از زبان شخصیت‌ها شنیده می‌شوند، (شمیسا، ۱۳۸۵: ۱۸۵-۱۸۴) به اعتقاد وی خلاصه شدن ساختارهای گفتاری زبان در چند مفهومی ویژه و حضور ممتد صدای من در دیگری ویژگی بنیادین رمان است، (باختین، ۱۳۸۴: ۱۶) بنابراین انواع سخن در رمان عبارتند از: ۱- سخن مستقیم نویسنده بدون میانجی^{۱۰} که به شی یا ابژه خاص بطور مستقیم اشاره دارد و بیانگر عبارت یا بیانی است که نشاندهنده اقتدار معنایی غایی گوینده، ۲- گفتار بازنمایی شده^{۱۱} (سخن شخص بازنمایی شده) و ۳- گفتار یا سخن دو سویه^{۱۲} (سخنی که از یک جهت به سمت گفتار یا سخن شخص دیگر جهت داده شده است). مورد اول به صدای راوی در اثر اشاره دارد، مورد دوم به مکالماتی که بین شخصیت‌ها رد و بدل می‌شود اما این دو مورد هیچکدام ویژگی رمان چند آوایی نیستند. به گفته غلامحسین‌زاده و غلام‌پور فقط مورد سوم می‌تواند ویژگی چندآوایی داشته باشد، (غلامحسین‌زاده و غلام‌پور، ۱۳۸۷: ۱۲۲-۱۲۱)

مشاهده می‌شود که در کل متن قابوسنامه متن تعلیمی با عبارت "بدان ای پسر" مدام تکرار می‌شود بنابراین با سخن مستقیم نویسنده به عنوان صدای راوی و در غالب تک‌گویه و جملات امری و مستقیم مواجه هستیم. بنابراین گفتگومندی در این بخش‌ها از قابوسنامه بر مبنای منطق مکالمه باختین "تک‌آوایی" محسوب می‌شود اما دیده می‌شود پسر در کل متن به عنوان مخاطب منفعل پندپذیر حضور دارد. حضوری که بر مبنای انسان‌شناسی فلسفی باختین عامل اساسی گفتگو است و مکالمه بر اساس آن شکل می‌گیرد، از سوی دیگر خواننده متن نیز به عنوان مخاطب پندپذیر منفعل با نقشی همانند پسر در کل متن حضور دارد، نمودار ۱.

نمودار ۱: فرستنده و گیرنده متن قابوسنامه، منبع: نگارنده.

^۸ Seeing the other

^۹ Experiencing the other side

^{۱۰} Direct unmediated discourse

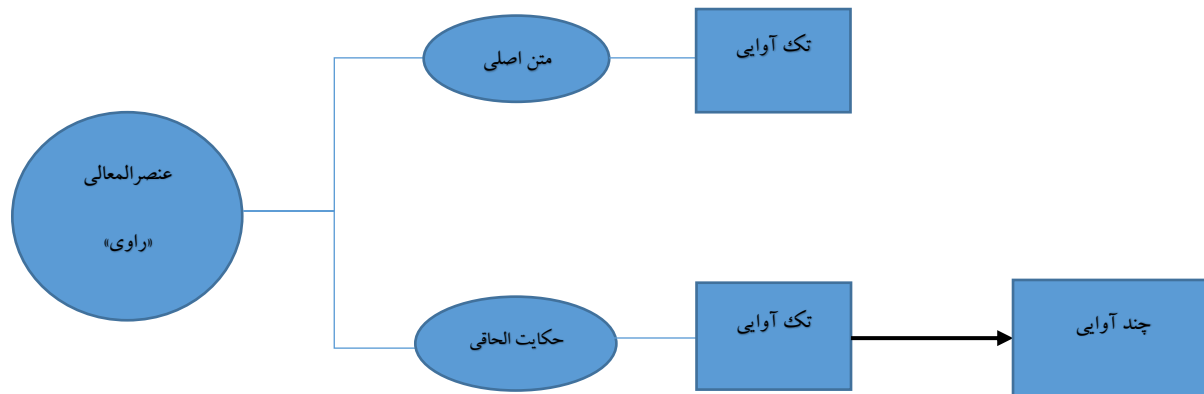
^{۱۱} Objectified discourse

^{۱۲} Hidden polemic

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی

The 4th National Conference on Innovation and Research in Persian culture, language and literature

در حکایت "گوسفنددار و شبان" در پاره اول متن صدای راوی مشاهده می‌شود که شروع به بیان صدهای مخالف در غالب پوشیده‌گویی می‌نماید، بدین معنا که قصد دارد نظر مخالف را از زبان شبان نقل نماید لذا از تک آوایی غالب در متن اصلی قابوسنامه به تدریج فاصله می‌گیرد و به چند آوایی نزدیک می‌شود، این موضوع در مخالفت شبان با گوسفنددار در پاره دوم متن و نصیحت او از جانب شبان اوج می‌گیرد و متن کاملاً چندآوایی می‌شود. این چندآوایی هم در بیان نظر عنصرالمعالی از زبان شبان حائز اهمیت است و هم اهمیت دادن بیان از طبقه پایین و مخالف جامعه و اوج آن در بیان عقوبت خیانت در معامله از سوی شبان مشاهده می‌شود، نمودار ۲.

نمودار ۲: گفتگومندی حاکم در متن قابوسنامه، منبع: نگارنده

۸. گفتگومندی در تصاویر بازنمایی شده

از نظر تصویرگری در تصاویر قابوسنامه ترکیب‌بندی ساده و هماهنگی بیش از پیش تصاویر با متن و تمامی جزئیات به کار رفته در تصاویر دیده می‌شود. نمایش شکل و حالت‌های چهره‌ها بیشترین سهم را در نمایش هماهنگی تصویرگرانه متن و تصویر دارند، چون چهره‌هایی با حالت‌های گوناگون (هیجان زده، شاد، غمگین و در اغلب موارد در حال بحث و گفتگو) بازنمایی شده‌اند که همگی بر جنبه پویایی اثر تأکید دارند و پیش از آن که نمایانگر احساسات عرفانی و فرازمینی خاص نگارگری ایرانی باشند، نمودار نوعی از حالت‌های ملموس و واقع‌گرایی بوده‌اند که از این لحاظ نیز آنها را هر چه بیشتر با سنت‌های تصویرگری پیش از اسلام مربوط می‌سازند.

در سه نگاره بازنمایی شده صحنه‌های کلی آوردن شیر توسط شبان به نزد گوسفنددار (تصویر ۱)، ریختن آب در شیر توسط گوسفنددار (تصویر ۲) و غرق شدن گوسفندان در سیل دیده می‌شود. آنچه تصاویر را از کلی‌گویی دور می‌نماید و باعث می‌شود بتوان روال گفتگومندی حاکم در حکایت را در متن تصویری نیز جستجو و دنبال نمود جزئیات بازنمایی شده در تصویر بویژه در جزئیات بدن و دست‌های پیکره‌های ترسیم شده است. در تصاویر ۱ و ۲ نگارگر با بازنمایی پیکره گوسفنددار بزرگتر و قدبلندتر از شبان سطوح اجتماعی و قدرتی آن دو را از طبقات بالا و پایین اجتماع به تصویر کشیده است. در تصویر ۱ قرار گرفتن پاهای شبان در حالی که ظرف شیر را در دست دارد به گونه‌ای است که حرکت او به سمت گوسفنددار را القا می‌کند و بیانگر تک‌گویی و تک‌آوایی راوی است. از سوی دیگر نگاه از بالا به پایین گوسفنددار گفتمان قدرت او و اوج تک‌گویی وی را نشان می‌دهد. مهمترین بخش اثر و گفتگومندی بر مبنای منطق مکالمه باختمین در تصویر ۲ و در نمایش انگشتان امرکننده و هشداردهنده و بازدارنده شبان دیده می‌شود. در این بخش از تصویر گفتگو از تک‌گویی و تک‌آوایی انحصاری گوسفنددار و حتی از تک‌گویی راوی خارج می‌شود و از زبان شبان در حالت دست‌پايش بيان می‌گردد. در تصویر ۳ که غرق شدن گوسفندان و شبان را در حالت خواب به تصویر کشیده است دو لایه گفتگومندی

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی

The 4th National Conference on Innovation and Research in Persian culture, language and literature

رخ داده است. در لایه روبنایی گفتگومندی به راوی باز می‌گردد و حرکت سیلاب به سمت چپ صدای تک گوینه راوی را به مخاطب نشان می‌دهد. اما از سوی دیگر در لایه زیربنایی، سکوت و خواب بودن شبان بر بلندی تپه و غرق شدن گوسفندان همچنان چندآوایی بودن حکایت و ادامه بیانگری و آگاهی بخشی او را به تصویر کشیده است، جدول ۱.

جدول ۱: منطق مکالمه ای تصاویر گوسفنددار و شبان، منبع: نگارنده

منبع تصویری	تصویر ۱	تصویر ۲	تصویر ۳
جزئیات تصویری	حرکت شبان از راست به چپ بزرگتر بودن گوسفند دار در راستای نمایش طبقه قدرتی نگاه از بالا به پایین گوسفنددار در راستای نمایش طبقه قدرتی	ریختن آب در شیر توسط گوسفنددار نمایش دستهای آمرانه شبان قرار دادن قدرت و بازگویی صدای مخالف در دستان و انگشتان شبان	خوابیدن شبان بر بلندی جاری شدن سیل غرق شدن گوسفندان
فرستنده متن	راوی	راوی، شبان	راوی، شبان
انطباق متن نوشتاری	پاره اول متن	پاره دوم متن	پاره سوم متن، پاره چهارم متن
منطق مکالمه‌ای	تک آوایی راوی، تک آوایی گوسفنددار	تک آوایی راوی، چند آوایی با مشارکت شبان	تک آوایی راوی، چند آوایی با مشارکت شبان و در نهایت آگاهی بخشی عقوبت خیانت در تجارت

۹. جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

دیده‌شد که رویکرد انسان‌شناسانه باختین در قالب گفتگومندی متن و قرار دادن تک آوایی در برابر چند آوایی و استفاده از آن در مطالعه متون و از آن جمله متون هنری می‌تواند وقایع پنهان در لایه‌های اجتماع را بازنمایی کند. در بررسی متن یک حکایت و تصویرگری آن از قابوسنامه مشاهده شد که عنصرالمعالی برخلاف آنچه که از شخصیت وابسته به دربار او انتظار می‌رود تلاش می‌نماید ساختار تک‌گوینه درباری را درهم شکند و با بیان نظرات مخالف از طبقات مختلف اجتماعی امکان چندگویی را برای آنها فراهم ساخته و چون تفکر انتقادی در چنین جامعه‌ای نهادینه نیست با مخفی‌سازی و پوشیده‌گویی در قالب حکایت‌های از زبان دیگری، زبان گویای جامعه گردد. دیده شد نگاره‌های به تصویر کشیده شده در انطباق کامل با اختناق جامعه طبقاتی ابتدا این تفاوت‌ها و تک‌گویی سطوح قدرتی را به تصویر می‌کشد و سپس هم‌سو با اهداف عنصرالمعالی با اعطای موقوعیت قدرت از طریق جزئیات بدن پیکره امکان تعامل و گفتگومندی را برای لایه‌های پایین اجتماع فراهم آورده و حتی آن را در موضع قدرت قرار می‌دهد. بنابراین نگاره‌های نسخه سین سینتاتی در این حکایت الحاقی با فضای دیالکتیک مورد نظر باختین که توسط عنصرالمعالی در حکایت‌ها ایجاد شده است هم‌سو گشته و بر خاصیت مکالمه‌ای متن افزوده ولی این منطق مکالمه‌ای با غلبه تک‌گویی و تک آوایی در کل متن قابوسنامه و حرکت از تک آوایی به چند آوایی در حکایت مورد مطالعه همراه است. در صورتی که در نگاره‌ها نگارگر با بیان مکالمه‌ای چند آوا تلاش نموده تا بیانگر صداهای مخالف طبقه حاکم و قدرتمند باشد.

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی

The 4th National Conference on Innovation and Research in Persian culture, language and literature

۱۰. مراجع

۱. افتخاری یکتا، شراره و نصری، امیر. «نمود بدن گروتسک در نقاشی‌های محمد سیاه‌قلم بر مبنای اندیشه میخائیل باختین»، نشریه هنرهای زیبا- هنرهای تجسمی، شماره ۶۷، ۱۳۹۵، ۳۰-۲۱.
 ۲. آفرین، فریده. «تحلیل وجوه فرهنگ عامه در نقاشی‌های حسینعلی ذابحی»، نشریه باغ نظر، شماره ۵۹، ۱۳۹۷، ۸۲-۷۱.
 ۳. افشاربکشلو، هدا. بررسی بصری نقوش نسخه خطی اندرزنامه(نسخه سین سیناتتی)، ۱۳۹۶، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه هنر تهران.
 ۴. باختین، میخائیل. ۱۳۹۱. تخیل مکالمه‌ای: جستارهایی درباره رمان. ترجمه رویا پورآذر، تهران: نی.
 ۵. بهار، محمدتقی، ۱۳۸۱. سبک‌شناسی، تهران: زوار.
 ۶. پنجه‌باشی، الهه. «بازتعریف گفتگومندی در آثار اسماعیل جلایر در دوره قاجار با آراء میخائیل باختین» رهپویه هنر، سال سوم، شماره ۷، تابستان ۱۳۹۹، ۷۸-۶۷.
 ۷. پنجه‌باشی، الهه. «بررسی بازتعریف گفتگومندی در آرا میخائیل باختین با نقاشی‌های فتحعلی‌شاه در دوره اول قاجار»، پژوهش‌های انسان‌شناسی ایران، دوره ۷، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۳۹۶، ۱۵۱-۱۳۵.
 ۸. تودوروف، تزوتان. ۱۳۷۷. منطق گفتگویی میخائیل باختین. ترجمه داریوش کریمی، تهران: مرکز
 ۹. حسن پور آلاستی، حسین؛ حقیقی، مرضیه. «بررسی مقایسه‌ای گفتگو در گلستان سعدی و قابوسنامه عنصرالمعالی با تکیه بر منطق گفتگویی میخائیل باختین» پژوهشنامه ادبیات تعلیمی: شماره ۲، تابستان ۱۳۹۴، ۶۰-۲۹.
 ۱۰. شه‌کلاهی، فاطمه؛ فهیمی‌فر، اصغر « بررسی مفهوم چندصدایی و گفتگومندی میخائیل باختین در نگاره‌های رضا عباسی» نگره، شماره ۵۹، پاییز ۱۴۰۰، ۹۰-۷۵.
 ۱۱. عرب‌زاده، جمال؛ موسوی‌اقدم، کامبیز؛ افتخاری‌یکتا، شراره. «تحلیل نقاشی‌های پیتر بروگل بر اساس اندیشه میخائیل باختین»، کیمیای هنر، شماره ۱۴، بهار ۱۳۹۴، ۵۲-۳۱.
 ۱۲. غلامحسین زاده، رضا، غلامپور، نگار. ۱۳۸۷. میخائیل باختین، زندگی، اندیشه‌ها و مفاهیم بنیادین، تهران: روزگار.
 ۱۳. گاردینر، مایکل «تخیل معمولی باختین»، ترجمه یوسف اباذری، ارغنون، شماره ۲۰، تابستان ۱۳۸۱، ۶۶-۳۳.
 ۱۴. مصباح، گیتا، رهبرنیا، زهرا. ۱۳۹۰ «پیوستار زمانی-مکانی باختین در هنر تعاملی جدید(بررسی تطبیقی دو نمونه فرهنگی)»، نشریه مطالعات تطبیقی هنر، شماره ۱، تابستان ۱۳۹۰، ۱۵-۱.
 ۱۵. نامورمطلق، بهمن. ۱۳۹۴. درآمدی بر بینامتنیت(نظریه‌ها و کاربردها)، تهران: سخن.
 ۱۶. نصیری، فاطمه، اعظم‌زاده، محمد، محمودی، فتانه. «واکاوی عوامل مؤثر بر روند طراحی و نگرش هنرمندان در چهره‌پردازی تصاویر کتاب قابوس‌نامه»، نگره، شماره ۳۸، تابستان ۱۳۹۵، ۴۷-۳۴.
۱۷. Linell, Per. (۲۰۰۸). *Essential of Dialogism*, Sweden: Department of Communication Studies Linköping University.
۱۸. Gignoux, A. C., ۲۰۰۵. *Initiation a l intertextualite*. Paris: Ellipses.